

Ольга Шелюх На межі літературознавства
і мемуаристики
(проблема інтертекстуальності)

Творча особистість Івана Франка на початку ХХІ ст., після багатьох років викривлення і підганянь під чужі ідеології, стала предметом глибокого і всебічного вивчення. Важливу роль у наближенні видатної особистості до сучасного читача відіграє література факту (мемуари, листи, щоденники).

Мемуарам властива хронікальність та фактографічність викладу матеріалу, що робить їх близькими до щоденникових записів.

Зауважимо, що мемуарна література поєднує в собі різноманітні факти. Найпростіша жанрова форма сучасної літератури факту – листи. Близькими до листів є щоденники. Автори листів розповідають переважно про сучасні їм події, тоді як автори щоденників у своїх роздумах звертаються до майбутнього. Значно складнішою формою літератури факту є спогади, які дають можливість авторові охопити значний відрізок часу. Для спогадів характерна більша «фільтрація» буденних подій, у них відтворена тільки частина дійсності, що була, звичайно, у полі зору мемуариста. Основою для спогаду є безпосереднє враження, причому у мемуарах завжди на першому місці мемуарист чи його погляд на описуване. «Тому мемуари певною мірою суб'єктивні, за фактичною точністю вони завжди поступаються документам. Однак, неповнота фактів і майже обов'язкова односторонність інформації майже повсякчас компенсуються в мемуарах живим і

безпосереднім враженням особистості їх автора, що є по-своєму цінним документом часу»¹.

Дослідники мемуаристики відзначають три родові ознаки мемуарної літератури: особистісне начало, ретроспективність і пам'ять. Особистісне начало (сама особа) є організаційним елементом мемуарного оповідання. Оскільки спогади – це погляд з минулого, то тут ми маємо справу з двома суперечностями, характерними для цього жанру: погляд автора на те, що він бачив, чув, знав, пережив у час подій, про які пише, і того, що відтворене автором, уже стало фактом масової свідомості.

Третя ознака мемуаристики – пам'ять. Її властивість – запам'ятовувати те, що було значним, важливим для автора. Через вибірковий характер пам'ять з плином часу дуже часто слабне. Тому нерідко деякі автори використовують інші джерела (наприклад, у спогадах про І. Франка М. Мочульський звертається до мемуарів В. Щурата, М. Грушевського), щоб заповнити прогалини пам'яті, наводять свідчення інших осіб: листи, документи, що теж можна вважати специфічною рисою мемуарного жанру.

У процесі розвитку української літературної мемуаристики зростала як естетична, так і пізнавальна її вартість. Мемуарні свідчення не лише сприяють глибшому й ґрунтовнішому сприйняттю художнього твору і творчості письменника загалом, а й відтворюють картину минулого для майбутніх поколінь на відстані часу. Таким чином, дехто з дослідників вважає, що мемуарні свідчення мають двоїстий характер, містять подвійний погляд мемуариста на події, які він описує. Один і той же самий автор може виражати погляд на події, які він сприймає безпосередньо, інший же погляд залежить від трактування події з певної часової відстані. Власне художньо-розповідна манера подачі цікавих ситуацій, характерів, різноманітного типажу, унікальних деталей, які важко вигадати, – усе це стало основою спогадів про Івана Франка.

¹ Гнатюк М. У колі друзів і приятелів // *Спогади про Івана Франка* / Упоряд., вступ стаття і прим. М. І. Гнатюка; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 3.

Зауважимо, що кінець XIX – початок XX ст. – це час, коли посилилась увага до мемуаристики про видатних діячів нашої культури, зокрема І. Франка. Уже сама форма літератури факту налаштована на передачу живого безпосереднього враження від дійсності. Листи, мемуари, щоденники, есеї, за словами І. Денисюка, можуть бути «рапаві, вільні, свавільні. Ця форма легка до опанування – сідай і пиши. Тут треба тільки одного... геніальності! Так сказав про мистецтво есею Альберес»².

У мемуаристиці про Івана Франка особливо цікавими є спогади М. Мочульського (Іван Франко: Студії і спогади. – Львів, 1938.), який показав цілісність його особистості, ввівши читачів у лабораторію духу «цілого чоловіка» (М. Зеров). У 2005 р. спогади були перевидані окремою книгою.

Важливою рисою спогадів М. Мочульського та інших сучасників І. Франка, зокрема Д. Дорошенка, В. Дорошенка, М. Грушевського, Г. Хоткевича є їх ретроспективність. У цих мемуарах, написаних після багатьох років (1938 р.) під впливом життєвого досвіду автор подає події минулого зовсім не так, як це було в момент, коли самі події відбувалися. Для цих мемуарів характерний подвійний погляд на відображувані події. Перший – пов'язаний із синхронним сприйняттям подій, а другий – як вони відклалися у свідомості мемуариста через роки.

У спогадах про І. Франка Михайло Мочульський виступає як дбайливий обсерватор, який старанно моделює обставини соціокультурного життя українців в Галичині, переважно у Львові.

Мемуари, як документи часу, мають здатність відкривати для читача невідомі або маловідомі біографічні факти з життя видатного письменника, які стають ще одним щаблем до рецепції його творчості чи окремих творів.

Знайомство М. Мочульського з І. Франком відбувалося поетапно. Перший етап – заочне знайомство, про яке він згадує

² Денисюк І. Людина в катаклізмах епохи: майстерність мемуариста // Крушельницька Л. *Рубали ліс*. – Львів – Нью-Йорк: видавництво М. П. Коць, 2001. – С. 5.

так: «Із творів Івана Франка я прочитав насамперед його повість «Захар Беркут». Це було у 1883 році, коли я почав ходити до гімназії, – з тої пори І. Франко зацікавив мене, і я пильно почав шукати його творів»³. Другий: у 90-х рр. М. Мочульський особисто познайомився з І. Франком і тривалий час був з ним у близьких взаєминах. Франко залучив Мочульського до літературної праці в Науковому товаристві імені Шевченка, Українсько-руській видавничій спілці, Товаристві прихильників української літератури, науки і музики.

Спогади М. Мочульського пролили світло на деякі сторони Франкової біографії, очистивши її від усіляких домислів та перекручень, не залишаючи поза увагою складні моменти з життя та творчої практики письменника. Скажімо, факт хвороби І. Франка – важкий етап у житті письменника. Так, збірку поезій «Мій ізмарagd» І. Франко написав у великих фізичних і душевних муках, не виходячи з хати «пару місяців»: сидів тоді «в темній кімнаті, із зажмуреними болючими очима»⁴. Отже, характеристику збірки М. Мочульський дає на фоні фактів біографії поета.

М. Мочульський часто звертається до спогадів своїх сучасників, формуючи своєрідну картину взаємодії текстів. Так, на основі спогадів Василя Щурата М. Мочульський *згадує*, що під час навчання у Відні у 1892-93 рр. Франко «попав у важку невилічну недугу, що закінчилася прогресивним паралічем», недуга з року в рік підточувала здоров'я поета. І тільки близька людина, яка знала галицькі обставини та умови життя, яка розуміла і шанувала велич Франкового духа, могла задокументувати: «Коли тепер уявимо собі, з одного боку, що Франко знав, що він важко хворий і що нерви в нього були розхитані, що невидимий ворог, наче шашіль поволі точив його душу, а з другого боку, що йому жилося бідно й скрутно; що від своїх і чужих йому доводилось не раз проковтнути ущерть наповнену чашу гіркотою; що найкращі його мрії топтала холодна дійсність [...], то зможемо розгадати

³ Мочульський М. *Іван Франко: Студії і спогади*. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – С. 5.

⁴ *Там само*. – С. 11.

не одну загадку в його житті і не будемо шукати розгадки у його «податливості з природи» або у сторонніх впливах [...]; їх появи слід шукати не деінде, тільки в його організмі і у специфічному галицькому оточенні»⁵.

На думку М. Мочульського, збірка «Зів'яле листя», яка ви-йшла у світ 1896 р, принесла Франкові «лавровий вінок у дарунок». Про Франкове захоплення жінками знаємо немало. Та й мемуарист пише, наводячи різні розмови («дехто каже у нас»), що Франко спілів зі своїх незаспокоєних мрій, срібної туги, серцевих тремтінь такий запашний вінок пісень Ользі Рошкевич. Хоча від В. Гнатюка він дізнався (*очевидно, не довіряючи чуткам*) і про пані Зигмунтовську. Так, була Ольга Рошкевич, Йосифа Дзвонковська, Целіна Журовська-Зигмунтовська. І. Денисюк та В. Корнійчук посилаються на факти, які свідчать, що Ольга Рошкевич «готова була йти заміж за Франка, приїздила на зустріч з ним (див. надто інтимні листи Франка до неї від 17-18 лютого 1879 року, 22-23 лютого 1879 року у 48-му томі 50-томного видання творів письменника – О.Ш.), Йосифа Дзвонковська погоджувалася на організацію своєї артілі у Станіславі, що її запропонував Франко, а Целіна Журовська-Зигмунтовська геть пізніше деякий час мешкала в будинку Франка...»⁶. Про Целіну Журовську-Зигмунтовську вже написано у нашому літературознавстві, деякі франкознавці стверджують стверджують, що вона зіграла фатальну роль у житті письменника.

Хто саме був музою для «Зів'ялого листя»? – розв'язання цієї проблеми М. Мочульський залишає для майбутніх біографів, хоча схильний до думки, що нею все-таки була Ольга Рошкевич.

90-ті роки у житті Івана Франка пов'язані з його участю в газеті «Kurjer Lwowski». Працюючи в цьому часописі, український письменник зійшовся з багатьма діячами польської культури. Серед них – Болеслав Вислоух, Ян Каспрович та літературознавець і критик Генрик Бігеляйзен, два останні залишили особливо

⁵ Там само. – С. 10–11.

⁶ Денисюк І., Корнійчук В. Подвійне коло таємниць // *Дзвін*. – 1990. – № 8. – С. 131.

змістовні спогади про письменника, пов'язані з публікацією статті І. Франка «Поет зради», яка викликала великий скандал серед польської громадськості.

М. Мочульський у спогадах наводить низку беззаперечних, на його думку, факторів, які спонукали Франка до написання цієї статті. У 1896, 1897 рр. в житті письменника, крім важкої хвороби, яка постійно про себе нагадувала, відбулася ще одна важлива подія – вибори до австрійського парламенту. Франка висунули селяни від 4-ої курії виборчого округу Перемишль-Мостиська-Доброміль. Польський уряд не допустив, щоб Франко став послом, хоча поет багато працював спільно з поляками. Однак, за словами М. Мочульського, польсько-українські взаємини розвивались не так, як на це сподівався поет; йому робили образливі докори про зрадництво, чого він не зміг стерпіти і у відповідь опублікував у віденському журналі «Die Zeit» (1897 р., ном. 136) статтю «Поет зради», у якій контроверсійно заявляв: «Ви сами валенроди! Ваш народний геній Міцкевич – це поет зради і сумний жде вас кінець, коли такого поета вважаєте без усяких застережень за свого найбільшого народного генія та пророка і щораз нові покоління годуєте отруйними плодами його Духа!»⁷. Отже, причиною до написання такої несправедливої статті була не неприязнь до поляків (Бігеляйзен та Каспрович просили не публікувати статті), а, передусім, Франкова непоступливість.

Чи були щасливі моменти у цьому періоді життя Івана Франка? Спогади М. Мочульського свідчать, що були, хоча й не так багато. Це, насамперед, святкування 25-річчя його творчості. Додамо, що в 1898 р. відбувалося святкування столітніх роковин відродження української літератури, яке разом з 25-літнім ювілеєм літературної та наукової праці І. Франка дало сильний поштовх розвитку української ідеї. З великим захопленням і пошаною згадує М. Мочульський день 30 жовтня 1898 року у житті І. Франка. Кожен з гостей намагався гідно поцінувати діяльність ювіляра. «З промов склався повний образ його заслуг для українського народу». Привернула увагу відповідь І. Франка гостям.

⁷ Мочульський М. Іван Франко: *Студії і спогади*. – С. 11, 12.

Як згадує мемуарист, свій виступ І. Франко побудував на тих самих принципах-заповідях, що й сповідь «Niесо o sobie samum». «Одно тільки нове було у відповіді Франка; а саме натяк на універсальність його діяльності: у Франка було гаряче бажання – обняти цілий круг людських інтересів і в інших розбудити зацікавлення до них»⁸. Про цей тріумфальний день маємо спогади й Богдана Лепкого, який згадує, що не було видно з боку Франка бажання «робити вражіння і викликати ефект»⁹, він говорив без пафосу, спокійно і розважливо.

Михайло Мочульський, як частий гість у домі Франка, свідчить про майже аскетичний спосіб життя поета, який був невибагливим і щодо одягу, і щодо їжі. Франко завжди їв дуже прості страви, а напоїв майже не вживав. Найбільшою радістю у житті поета було, коли він наловив багато риби або назбирав багато грибів. На рибах і грибах він розумівся добре. Тому з тихим сумом згадує М. Мочульський про несповнені Франкові мрії: «Мріяв усе своє життя мати свій власний ставок з рибами, і як усе в його житті, так і ця мрія не сповнилася ніколи».

Усвідомлюючи важливість точності біографічних фактів, М. Мочульський засвідчує щирю приязнь І. Франка до М. Грушевського (М. Грушевський залишив цінні спогади про І. Франка, про які упродовж багатьох років зовсім не згадувалось), до його родини, про добросусідські відносини – «поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселий та гутірливий і любив ходити до них»¹⁰. Тому й присвятив він свою найкращу повість «Перехресні стежки» «Марії та Михайлові Грушевським на доказ щирої приязні».

Літературознавці (Я. Ярема, М. Євшан, С. Єфремов, А. Крушельницький) ще при житті поета високо цінували поему І. Франка «Мойсей». Зокрема В. Сімович – один з глибоких дослідників творчості поета, – вважав, що це *найвище* слово, яке

⁸ Там само. – С. 27-28.

⁹ Лепкий Б. Три портрети // *Твори*. У 2 т. – Т. 2. – К., 1991. – С. 634.

¹⁰ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896-1916) // *Спогади про Івана Франка*. – С. 374.

І. Франко сказав у поезії, найсильніша й найкраща з мистецького боку річ, яка з'явилась в Україні після смерті Т. Шевченка. І чи не найсильнішим моментом у поемі є славний пролог. Мало хто знає, яким чином, за яких обставин постали поема та неперевершений пролог. Однак спогади М. Мочульського вперше фіксують ще один епізод Франкового життя, який проливає світло на джерела ідеї поєми. У серпні 1904 року Іван Франко відбув у подорож до Італії. Після подорожі, на прохання І. Труша, він вирішив написати про «Мойсея» Мікеланджело, який дуже захопив його. «Проте поет, – згадає М. Мочульський, – написав обіцяну статтю, хоч вона залишилася недрукованою, а тоді написав свою величну поему “Мойсей”». В. Щурат ідею написання поєми виводить з іншої події – з розмови з Теодором Герцелем. В. Щурат писав, що І. Франко: «Вже в 1893 році накреслював ескіз з поєми, намагаючись представити жидівського Мойсея так, щоб український читач міг впізнати в ньому українського вождя. Коли йому перші спроби не вдалися, кинув їх у кошик. А з роками, після гірких особистих переживань, які довели до відомих нам конфліктів як з українською, так і з польською громадськістю, сильніше відчув життєву проблему жидівського вождя і дав нам історичну на перший погляд, а насправді актуальну з огляду долі вождя українського народу»¹¹.

Спогади ж Богдана Лепкого про І. Франка свідчать, що первісний задум поєми «Мойсей» виник ще після прочитання Каменярем пересічного твору Корнила Устиновича «Мойсей».

М. Мочульський у своїй книзі вперше наводить особливо цінний з погляду історії тексту спогад про виникнення знаменитого «Пролога» до поєми «Мойсей» (До цього факту згодом зверталось багато дослідників.). Він був з І. Франком у друкарні саме тоді, коли завершився друк «Мойсея». Зажурений управитель друкарні К. Беднарський показав поєтови, що на початку надрукованої поєми лишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати переднє слово. «Поет подивився на білі сторінки і

¹¹ Цит. за: Гнатюк М. *Іван Франко в літературно-естетичних концепціях його часу*. – Львів: Каменярь, 1999. – С. 27-28.

сказав спокійно: «Добре, добре, я щось напишу і принесу». І приніс на другий день відомий «Пролог», – згадує М. Мочульський. «Мойсей» І. Франка став «другим заповітом української літератури» (Ю.Шевельов): «Коли ж народні маси виростуть «ціпки і тверді до великої зміни», тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до «обітованого краю»; не «скарби землі» мають бути оконченою метою українського народу, тільки «скарби духу»; обітованим краєм має бути безмежна, осяйна країна духу...»¹².

Дослідник не оминає у своїх спогадах й ті складні проблеми, які виникали раз-у-раз внаслідок важкої недуги, про початки якої вже згадувалося. М. Мочульський наводить фрагмент однієї не зовсім приємної пригоди з позиченими книжками, яка трапилась між ним та І. Франком. Ця історія свідчить, що у поета були серйозні психічні розлади. І найближчих друзів Франка, як свідчать їх спогади, – Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, Гната Хоткевича та ін. – вражала безвихідь, у яку він потрапив. Лише втаємничені розуміли стан поета та всі наслідки його недуги.

Використовуючи біографічні елементи для зображення повнішого образу Франка останніх десятиліть, при огляді творів окресленого періоду, М. Мочульський вдається до аналізу творів письменника окресленого періоду. У «Перехресних стежках» М. Мочульський, як тонкий психолог, побачив, що моторошні слова: «Хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і став», – і так у кількох місцях, – не вигадка поета, тільки фотографія його переживання. Що ж і думати, коли душа поета стала висотувати з себе складні картини і кидати їх перед його очі?»¹³.

Вірш «Ніч. Довкола тихо, мертво» (зб. «Із днів журби») М. Мочульський назва перлиною людського генія. Водночас дослідник подає генезу поезії, вважаючи його виразом поетової галюцинації: душа, обтрушена з земного пилу, зосередилася, прояснилася, «щось, мов тихий дзвін, залунало в ній, і повстала в ній «якась невідома гармонія», «мов у гаю свисти дроздів гілки гілці подає».

¹² Мочульський М. *Іван Франко: Студії та спогади*. – С. 11.

¹³ Мочульський М. *З останніх десятиліть життя Івана Франка...* – С. 371.

У своїх студіях М. Мочульський намагається провести певні паралелі між «Перехресними стежками» та «Зів'ялим листям» (твори писані в різний час). Його цікавлять головні герої. У різних ситуаціях в образі Рафаловича дослідник бачить то Франкове обличчя, то обличчя Франкового приятеля. Герой, який переживає любовні страждання, для М. Мочульського – це автор «Зів'ялого листа». На думку вченого, повість логічно доповнює ліричну драму. Тільки тепер герої відчули вплив часу.

М. Мочульський вважає, що у «Перехресних стежках» та у «Зів'ялому листі» присутні риси біографізму, та й сам дослідник не може обійтись без елементів біографічного методу дослідження. Спогад М. Мочульського, поряд з ретроспективністю, тяжіє і до майстерного літературознавчого філологічного аналізу. Попри важкий фізичний та психічний стан Іван Франко багато читав та за допомогою секретаря виправляв свої давніші твори, писав нові, і як тільки траплялася нагода, друкував їх. Сучасний літературознавець Ярослав Мельник на основі спогадів сучасників І. Франка, зокрема Михайла Мочульського, проаналізувала творчий доробок поета «смеркального періоду». Вона стверджує, що в останній період творчості І. Франка, аж до появи 1914 року віршів на сучасну тематику, лише один струмок живив Франкову поетичну музу. Під цим струмком вона має на увазі винятково книжні джерела його творчості. Безсумнівно, прикметну «ціху» І. Франка-поета завжди становила значна доля віршів на «старі теми». Але якщо колись ці вірші були лише однією із часток «огрому» його поетичного Космосу, то в час недуги тільки вони заповнювали весь цей простір, та й у період війни І. Франко охоче звертався до цього джерела («Кончакова слава», «Ор і Сирчан», зрештою, «Найдавніша історія України до р. 1008 в поетичних образах»).

М. Мочульський згадує про останню зустріч з І. Франком перед Різдвом у 1914 році, коли на обличчі поета були сум і турбота, він виглядав похиленим і дуже худим: життя його не щадило – помер улюблений син, розпочалась Перша світова війна. Обидва сини І. Франка – Петро і Тарас – були на фронті, і в коротких листівках, написаних у польових умовах, повідомляли

батька про своє життя, про воєнні події. М. Мочульський (на відміну від мемуаристів С. Гаєвського, В. Щуровського), стверджує, що І. Франко, незважаючи на хворобу, проявляв великий інтерес до ходу війни. Лейтмотивом окресленого періоду стало віддзеркалення теми війни. Поета тривожила доля України, народу; була непевність за долю синів. Усе це породжувало у свідомості (чи підсвідомості) поета містичні, неспокійні сни та алюзії. Саме цим можна пояснити тривогу у вірші тої пори «Чи віщий сон», опублікованому Ярославом Мельник у книжечці «І остатня часть дороги» (Львів, 1995).

У мемуарах має значення місце, пов'язане з тим чи іншим фактом. Тому М. Мочульський із жалем згадує, що сумну звістку про кончину поета отримав у татарському містечку Буїнську десь аж у червні 1916 року. Проте для Мочульського, товариша І. Франка, літературознавця, мемуариста, врешті, звичайного українця, письменник не вмер, «лише великий дух покинув тіло нашого Франка». А від себе додамо для тих, хто вважав, що після 1908 року І. Франко «вмер» для української літератури: вони гірко помилилися, бо захід Франкового життя, незважаючи на важку недугу, на душевну нерівновагу, на сімейні негаразди, увінчаний яскравими зорями прекрасних творів на воєнну тематику, перейнятих за долю України.

Творчість Івана Франка настільки багатогранна й невичерпна, що дослідження її вимагає екскурсу в історію літературних течій, у царину теорії літератури, ґрунтовних знань світового літературного процесу. Величезна кількість літературознавчих розвідок, об'єктом яких були не лише твори, а й життєвий шлях одного з класиків української літератури, засвідчує, що й на початку ХХІ століття залишаються теми, що потребують додаткових студій. Саме такою є проблема біографізму у мемуарних дослідженнях про І. Франка.

Мемуари М. Мочульського поряд зі спогадами інших його сучасників, наштовхують на певні узагальнення.

Передусім, мемуарист показав, що інтерпретувати літературний, як і науковий, доробок І. Франка без знання його біографії неможливо. Тому у «Студіях» М. Мочульського, на нашу думку,

найповніше висвітлена постать І. Франка останніх десятиліть життя; біографічна зумовленість його творчої спадщини, залежність її від життєвої основи, від особливостей психофізичної структури особистості.

Спогади М. Мочульського мали вплив на формування образу І. Франка у кінці 30-их рр. ХХ ст. На жаль, книгу було вилучено з наукового обігу в часи радянської тоталітарної системи; її вона не була відома читачам на підрадянській Україні протягом майже усього ХХ ст.

Спогадам М. Мочульського властива ретроспективність, у них відтворюється тільки частина дійсності, що була у полі зору мемуариста. Для того, щоб відтворити прогалини пам'яті, М. Мочульський, за специфікою жанру, наводить мемуарні свідчення В. Щурата, М. Грушевського, Б. Лепкого та ін.

Студія М. Мочульського, на нашу думку, лежить на межі літературознавства та мемуаристики, оскільки у мемуарному дослідженні М. Мочульський культивує методи філологічного, біографічного та психологічного аналізу, що й дало змогу подати життєві події І. Франка у контексті суспільно-політичних, літературних проблем і довести, що для нього І. Франко і його творчість – нероздільні.